

ВІДОБРАЖЕННЯ НАЗВ ЧИНІВ СВЯТОСТІ В «СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» В 11 ТОМАХ

© Олександр Мирончук, 2009

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 81'373. 231

Стаття присвячена лексикографічному аналізу терміносистеми чинів святості. Проаналізовано кодифікацію назв чинів святості в загальномовному «Словнику української мови» в 11-ти томах; з'ясовано відображення термінологічного значення як одного з лексико-семантичних варіантів слова; досліджено процес детермінологізації й десакралізації назв чинів святості.

Невід'ємними структурними елементами *агіоніма* – найменування християнського святого, формально вираженого багатокомпонентною сполукою, є номінація чину святості та ім'я (антропонім). Наприклад: *архангел Гавриїл* (21. 11)¹, *апостол Филип* (27. 11), *мученик Дасій* (03. 12) тощо. Номінації чинів святості як структурні елементи агіонімів утворюють однойменну терміносистему, до складу якої входять такі одиниці: *Богородиця, ангел, архангел (архистратиг), праведний (праведна), пророк (пророчиця), апостол, рівноапостольний (рівноапостольна), мученик (мучениця), великомученик (великомучениця), священномученик, преподобномученик (преподобномучениця), першомученик (першомучениця), святитель, преподобний (преподобна), сповідник, безсрібник, юродивий, благовірний, блаженний (блаженна), святий (свята)* [5]. Відсутність системних досліджень номінацій чинів святості в українському мовознавстві спонукала нас звернутися до цієї проблеми. У статті ми розглядаємо кодифікацію, детермінологізацію й десакралізацію чинів святості у зв'язку з демократизаційними й глобалізаційними процесами та їхнім впливом на розвиток словникового складу й граматичного ладу української мови. Мета нашого дослідження – простежити відображення назв чинів святості, особливості лексико-семантичних процесів, характерних для цих найменувань, і їхню фіксацію у Словнику української мови в 11 томах (далі – СУМ).

Кодифікації (систематизації мовних явищ у словниках, граматиках, довідниках з культури мови, що орієнтують мовців на взірцеву літературну мову, дотримання установленої мовної норми) присвячена енциклопедична стаття С. Єрмоленко [2]. Явище детермінологізації в українському мовознавстві досліджували О. Тодор [9], Л. Струганець [8] та інші. Аналіз термінів у лексикографічних працях подано у статтях В. Балог [1], І. Самойлової [6], Н. Сологуб [7] та інших.

Детермінологізація – перетворення терміна на загальноживане слово. Процес детермінологізації відбувається тоді, коли виникає потреба використати термін для номінації тих чи інших об'єктів або відношень, заповнити лакуну в певному семантичному полі [9: 139]. Л. Струганець виокремлює такі напрями, за якими відбувається процес детермінологізації: 1) шлях від метафоричного вживання до стійкого переносного значення, при якому повністю стирається образний ореол лексичної одиниці; 2) узагальнення спеціального значення у процесі вживання; 3) зміна сфери вживання цього терміна без помітних зрушень у його семантиці [8: 97 – 98].

Процес детермінологізації у церковно-релігійному стилі зумовлює десакралізацію, тобто перехід лексики до інших стильових систем, що супроводжується втратою попередніх і набуттям нових значень або розширенням семантичного поля.

Лексема *Богородиця* у СУМі подана з таким значенням: «**БОГОРОДИЦЯ**, і, ж. У християнській релігії – звичайна назва матері Христа» [СУМ: I: 210], що відповідає сфері церковно-релігійного стилю, де цей агіонім утворює численний синонімічний ряд, наприклад: *Богоматір, Божя Матір, Пресвята Діва Марія, Матір Господа Бога нашого Ісуса Христа* та ін.

Назва чину святості *ангел* – сотворена Богом особиста духовна істота, яка служить Богу, звіщає людям Його волю і виконує Його повеління [4: 289] – у СУМі представлена трьома значеннями: «**АНГЕЛ**, а, ч. 1. У релігійному культі – надприродна істота, посланець, вісник Бога; зображується звичайно у вигляді юнака з крилами. 2. *чий, перен., заст.* Захисник або заступник; охоронець. – *А знаєш, Густочко,*

¹ Тут і надалі у круглих дужках подаємо дату шанування святих за новим стилем.

пан Борис для молодих жінок небезпечний чоловік!.. Так що, я буду твоїм добрим ангелом і заберу його від тебе (Фр., III, 1950, 418). 3. перен., заст. Про людину (переважно жінку), що відзначається красою чи добрістю, лагідністю або зробила чи робить кому-небудь щось гарне, приємне. – *Полю, здрастуй! Скоріше, бо ми запізнимось. А ось і водичка мінеральна й помідорчики. Ти у мене ангел!* (Автом., Щастя., 1959, 10)» [СУМ: I: 44]. Перше значення відповідає термінологічному. Два наступні – детермінологізувалися, втративши сакральне значення.

Слово **архангел** – «АРХАНГЕЛ, а, ч. У християнській релігії – ангел вищого рангу» [СУМ: I: 64] – зберігає своє первісне значення, функціонуючи у терміносистемі «чин святості». Синоніма до цієї лексеми – **архистратиг** – у СУМі немає.

Чин святості **праведний** позначає всіх старозавітних святих (крім пророків), а також новозавітних святих, які перебували в миру, не у відлюдництві або монашестві, а у звичайних умовах сімейного чи суспільного життя. Праведними також називають місцевошанованих, але не канонізованих святих [10: 379]. Проте таке розуміння не відображено в СУМі. Натомість у загальнономовному словнику подано детермінологізовані значення цієї лексеми: «**ПРАВЕДНИЙ**, а, е. 1. Який дотримується заповідей, моральних приписів якоїсь релігії; безгрішний. *Було розкажуть нам, як на тім світі буде людям: що буде грішним, а що праведним* (Н.-Лев., I, 1956, 193); // *Який узгоджується з релігійними приписами, але суперечить гуманним принципам. А сила Сатурнова іде та йде, І гріх той праведний плете* (Шевч., II, 1963, 417). 2. Справедливий, правильний. *Ми наструнчили ноги, але на Боровикове подвір'я вже статечно йшов, з виглядом праведного судді, наш батько* (Панч, На калин. мості, 1965, 8); // *Чесний, благородний. ...народ з миром сіє хліб, з миром його жне, праведним трудом збагачує* (Вол., Самоцвіти, 1952, 213)» [СУМ: VII: 500 – 501].

Пророк – назва чину святості, властивого розряду старозавітних святих, яких вшановує християнська Церква як провісників волі Божої, що пророкували про прихід Христа [3: 86]. Ця лексема також детермінологізувалася, хоча продовжує зберігати своє первісне значення: «**ПРОРОК**, а, ч. 1. За релігійними уявленнями – проповідник волі Божої. 2. *поет*. Провісник майбутнього. *Шевченкова слава все більше і більше зростала. Це вже був не Кобзар, що виспівує долю рідного народу, а український пророк, що проповідував людям любов, правду та братерство* (Мирний, V, 1955, 312)» [СУМ: VIII: 272].

Апостоли – найменування святих учеників Господа нашого Ісуса Христа, вибраних Ним для того, щоб благовістувати світу про настання на землі Царства Божого [3: 15 – 16]. СУМ також фіксує розширення семантики цього слова, а саме: «**АПОСТОЛ**, а, ч. 1. Згідно з євангельськими переказами – кожний із дванадцяти учнів Христа, яких Він послав проповідувати Своє вчення. 2. *чого, перен., книжн.* Гарячий послідовник і проповідник якого-небудь учення, ідеї і т. ін. *Островський – великий апостол життєвої правди, простоти* (Про мист. театру, 1954, 164). 3. Церковна книга, що містить «Діяння апостолів» і їх «Послання». *Джериха розказувала десятій раз, як її син тієї неділі перший раз читав апостола в церкві* (Н.-Лев., II, 1956, 170)» [СУМ: I: 55].

Рівноапостольні – найменування святих, які особливо прославилися благовістуванням Євангелія і наверненням народів у християнську віру [3: 87]. СУМ не фіксує цієї лексеми.

Термін **мученики** вживається на позначення найдавнішого розряду святих, яких прославляє Церква за мученицьку смерть, яку вони прийняли за віру [3: 58]. Ця лексема номінує одну з найбільших (за структурою. – Авт.) лексико-семантичну групу назв новозавітних святих, до складу якої входять такі чини святості.

Мученик / мучениця – святі, які постраждали за Христа. У СУМі цей термін подано з двома значеннями, перше з яких метафоризоване, а друге – зберігає своє термінологічне значення: «**МУЧЕНИК**, а, ч. 1. Той, хто переносить або переніс муки, випробування. *Привітай же в своїй славі І мою убогу Лепту – думу немудрую Про чеха святого, Великого мученика, Про славного Гуса!* (Шевч., I, 1951, 264). 2. Канонізований Церквою святий, що зазнав мук за віру» [СУМ: IV: 833].

Інша назва чину святості, який належить до розряду номінацій святих мучеників, – **великомученик / великомучениця** – мученики, яких Церква шанує за те, що вони перетерпіли особливо важкі й тривалі муки, проявивши при цьому надзвичайну твердість у вірі [3: 24] – також детермінологізувалася, хоча і надалі зберігає своє первісне значення: «**ВЕЛИКОМУЧЕНИК**, а, ч. 1. *церк.* Назва, яку дала Церква тим християнам, що, за переказами, зазнали великих тортур за віру.

2. *перен.* Той, хто прийняв тяжкі муки за свої переконання, свою діяльність. *Зараз потроциться поїзд і загинуть герої, великомученики, брати* (Довж., I, 1958, 40)» [СУМ: I: 320].

Назви чинів святості **священномученик** (мученик з-поміж священнослужителів – єпископів, пресвітерів і дияконів) [3: 102], **преподобномученик / подобномучениця** (мученики з-поміж монахів і монахинь) [3: 74] і **першомученик / першомучениця** (мученики, які одними з перших постраждали за Христа) – відсутні в СУМі.

Номінація чину святості **святитель** – святий з єпископського сану (патріарх (новозавітний), митрополит, архієпископ і єпископ), якого шанують як предстоятеля окремої церковної громади, що своїм святим життям і праведним пастирством здійснив промисел Божий про Церкву на її шляху до Царства Небесного [3: 99] – у СУМі подана зі значеннями, які функціонують у сфері церковно-релігійного стилю: «**СВЯТИТЕЛЬ**, я, ч., *церк.* 1. Урочиста назва вищої особи духовної ієрархії, архієрея. 2. Той, хто провів своє життя в служінні Богу й після смерті визнаний небесним заступником віруючих» [СУМ: IX: 103]. Проте друге значення не відповідає термінологічному, оскільки вказує на будь-яку особу, яка провела своє земне життя в служіння Богу й після смерті визнана небесним заступником віруючих, а не на представників церковної ієрархії.

Назва **преподобний** стосується святих мужів і жон, які звершували свій подвиг у монашесвті. СУМ цю лексему подає з багатьма лексико-семантичними варіантами: «**ПРЕПОДОБНИЙ**, а, е. 1. *рел.* Святий, праведний. *Двоє молодих християн наближаються до Руфїна і вклоняються.* [1-й:] *Благослови нас, брате преподобний! дай душам мир* (Л. Укр., II, 1951, 481). 2. *у сполуч. із сл.* *отець, церк.* Священик, піп. [Магдалина:] *Согрішила я, багато нагрішила!.. Що ж то скаже преподобний отець Пахомій, як довідається про це гріховне зборище!* (Н.-Лев., II, 1956, 505). 3. *розм., рідко.* Який не має ніякої провини, ні в чому не винний; безгрішний. – *Я розказувала про чуда, а не про якісь брехні. В тебе, Лаврін, молоко на губах не обсохло, а ти брехню завдаєш преподобним жонам* (Н.-Лев., II, 1956, 337). 4. *заст.* Прекрасний, гарний. *Припну фартух дорогий, – Срібні-злоті береги, Гафтована середина, Преподобна дівчина!* (Чуб., V, 1874, 10) [СУМ: VII: 540].

Назва чину святості **сповідник**, що позначає найдавніший розряд святих, прославлених Церквою за відкрите сповідання своєї віри у Христа під час гонінь (до числа сповідників зараховуються ті християни, які, перетерпівши муки, залишились – на відміну від мучеників – живими) [3: 33], у СУМі подана з іншими не термінологічними значеннями: «**СПОВІДНИК**, а, ч. 1. Священик, який слухає сповідь; духівник. [Зоня:] *Уперше в житті потребу я сповідника* (Коб., II, 1956, 321); // Людина, якій відверто признаються у чомусь, повіряють заповітні думки і т. ін. – *Я й перед вами, тату, сповідаюся в цій хвилині. Ви для мене гідний сповідник* (Круш., Буденний хліб., 1960, 145). 2. Особа, що прийшла на сповідь до священника. *Хоч вівголоса перемовляються сповідник і отець духівник, але прихожанам, що стоять неподалік, добре чути всю розмову* (Стельмах, I, 1962, 188)» [СУМ: IX: 550].

Назва чину святості **безсрібник** стосується розряду святих, які особливо прославилися своєю безкорисливістю, відмовою від багатства ради своєї віри [3: 19]. Проте таке термінологічне значення не зафіксоване в СУМі, а подане лише метафоризоване з ремаркою *застаріле*: «**БЕЗСРІБНИК**, а, ч., *заст.* Не жадібна до грошей, некорислива людина» [СУМ: I: 147].

Юродивими іменуються святі подвижники, що обрали особливий подвиг – юродство, тобто «образ безумства» ради відкидання цінностей мирського життя і служіння Христу через свідчення про несумісність Христового шляху і мирської мудрості та величності [8: 106]. У СУМі зафіксовано такі значення: «**ЮРОДИВИЙ**, а, е. 1. Психічно хворий; божевільний. *Схаменіться, недолуди, Діти юродиві! Подивіться на рай тихий, На свою країну* (Шевч., I, 1963, 329). 2. *у знач. ім.* **юродивий**, вого, ч.; **юродива**, вої, ж. У марновірних, релігійних людей – жебрак, божевільний, що має дар віщуна. *По один бік диякона стояв юродивий, спустивши з одного плеча червону хламиду* (Н.-Лев., III, 1956, 24)» [СУМ: XI: 616].

Лексема **благовірний** номінує святих із монархів, які прославилися своїм благочестям, милістю і турботою про зміцнення християнської віри [8: 20]. Але у СУМі ця лексема кодифікована з іншим значенням, а саме: «**БЛАГОВІРНИЙ**, ного, ч., *жарт.* Чоловік. – *Оце я одна сиділа-сиділа, дожидала-дожидала свого благовірного* (Мирний, III, 1954, 158); – *Ганна Іванівна нежить піймала, а її благовірний впає у розпач* (Шовк., Інженери, 1956, 58)» [СУМ: I: 191].

Блаженний – назва чину святості, яку вживають щодо святих інших християнських віросповідань, насамперед до святих Римо-католицької Церкви, шанування яких встановилося до розділення Церков у 1054 році. Так називають також деяких святих Православної Церкви. Лексема **блаженний** також вживається як епітет до назви **юродивий**. Проте СУМ подає детермінологізоване значення цього слова: «**БЛАЖЕННИЙ**, а, е. Дуже щасливий. Де згода в сімействі. Де мир і тишина, Щасливі там люди, Блаженна сторона (Пісні та романси., II, 1956, 8); // Проїнятий щастям, радістю; який виражає щастя, радість. Наталя намагалася нахмуритися сердито, та лице її мимохіть прояснялося тихою, блаженною усмішкою (Вас, II, 1959, 57)» [СУМ: I: 195].

У Місяцеслові (календарі) наявна також невелика кількість номінацій святих, які вживаються з епітетом **святий**, що одночасно виконує функцію чину святості. У СУМі зафіксовано численні лексико-семантичні варіанти цього слова: «**СВЯТИЙ**, поет. **СВЯТ**, а, е. 1. Пов'язаний з релігією, Богом, наділений божественною силою. *Архімандрит Сам на горі править, Святого Бога просить, хвалить, Щоб дав їм мудрості догнати, Гетьмана доброго обрати* (Шевч., II, 1963, 159); // *Переїнятий божественною силою. Мудрих та святих речей [проповідника] зібралися послухати правовіри* (Коцюб., I, 1955, 291); // Уживається як постійний епітет до слів, пов'язаних із місцями або предметами релігійного поклоніння. *Тристане! в тебе є гріхи, великі, непростимі. На їх навряд чи проща є в святім Єрусалимі* (Л. Укр., I, 1951, 413); // **Освячений**. *Хоч крізь сон подивлюся На ту Україну, Де ходили гайдамаки З святими ножами, – На ті шляхи, що я міряв Малими ногами* (Шевч., I, 1963, 139); // (тільки **СВЯТ** – повторюване) у знач. виг. Уживається при вираженні переляку, подиву, обурення. – *Свят, свят, свят... Опам'ятайся. Мені на пошту треба йти* (Коцюб., II, 1955, 23); 2. Який, за християнською релігією, провів життя в служінні Богові й якого після смерті Церква визнала небесним заступником віруючих. // **Праведний**, непорочний, угодний Богові. // у знач. ім. **святі**, тих, мн. (одн. **святий**, того, ч.; **свята**, тої, ж.). Люди, які все життя присвятили служінню Богові й після смерті визнані Церквою небесними заступниками віруючих. 3. Стос. до Великодня. *Коли діждалася [мати] в хаті молока, стала щедро, незважаючи на святий піст, відпоювати сина скоромним, беручи весь гріх на себе* (Гончар, II, 1959, 199); // Уживається як постійний епітет до свят, визначених християнською релігією. *Прикази арештувати мене відновляються в належний спосіб об різдві святому* (Л. Укр., IV, 1954, 132). 4. перен. Морально чистий, благородний, бездоганний у житті, поведінці тощо. – *Та що ви йому допит влаштували? ...Не святий і він! До всіх добрим не будеш* (Гончар, Тронка, 1963, 154); // Не винний у чому-небудь, перед кимсь; безгрішний. *На Прокопа як зверху подивиться – Кругом святий! І чорту ні за що і нігтем зачепиться* (Бор., Тв., 1957, 175); // Чистий, благородний. *Своє чуття неохололе Несла захованим, святим, Гарячим серцем* (Мал., Любов, 1946, 45); // Який виражає чистоту, благородство (про очі, обличчя і т. ін.). [Річард.] *Нехай не вабить грішная краса твоїх святих очей* (Л. Укр., III, 1952, 48); // **Освячений** високою метою. *Хай квітне злагода і праця На всіх полях, у всіх серцях, Щоб у труді святім змагаться, А не в загарбницьких боях!* (Рильський, III, 1961, 245). 5. Який глибоко шанують; дорогий, заповітний. *Вони йшли навпростець, прокладаючи через жито широку дорогу, топчучи святий хліб* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 105); // Непорушний, непохитний. *Бачиш – руський з тобою, башир і таджик, Друзі, браття твої, громоносна лавина. Свят союз наш, народ непоборен повік, Нездоланна повік його сила лавина* (Рильський, II, 1960, 179); // Якого мають дотримуватися всі, обов'язковий для всіх. ...*Це були святі традиції його роти, його честь, його слава* (Гончар, III, 1959, 190); // Звичний, природний, особливо бажаний. *Минала хвилива небезпека – і знову святий спокій* (Хотк., II, 1966, 181)» [СУМ: IX: 101 – 103].

Отже, можна зробити висновки, що з двадцяти назв чинів святості у загальномовному словнику зафіксовані 16, тобто 80 %: *Богородиця, ангел, архангел, праведний, пророк, апостол, мученик, великомученик, святитель, преподобний, сповідник, безсрібник, юродивий, благовірний, блаженний, святий*. Такі чини святості, як *рівноапостольний, священномученик, преподобномученик, першомученик*, тобто 20 % назв у ньому відсутні.

Термінологічне значення відображають лексико-семантичні варіанти двох лексем: *архангел* і *Богородиця* (12,5 %). Разом із розширенням семантики назв чинів святості фіксуємо в загальномовному словнику збереження термінологічних значень таких лексем: *ангел, пророк, апостол, мученик, великомученик* і *святий* (37,5 %). СУМ не фіксує термінологічного значення в семантиці таких лексем: *праведний, святитель, преподобний, сповідник, безсрібник, юродивий, благовірний* і *блаженний*, тобто 50 % назв чинів святості можна вважати детермінологізованими.

№ з/п	Чин святості	Кодифікація лексеми та к-сть значень	Термінологічне значення	Детермінологізація і к-сть значень	Десакралізація і к-сть значень
1.	Богородиця	+ / 1*	+	–	–
2.	ангел	+ / 3	+	+ / 2	+ / 2
3.	архангел	+ / 1	+	–	–
4.	праведний	+ / 2	–	+ / 2	+ / 2
5.	пророк	+ / 2	+	+ / 1	+ / 1
6.	апостол	+ / 3	+	+ / 2	+ / 1
7.	рівноапостольний	–	–	–	–
8.	мученик	+ / 2	+	+ / 1	+ / 1
9.	великомученик	+ / 2	+	+ / 1	+ / 1
10.	священномученик	–	–	–	–
11.	преподобномученик	–	–	–	–
12.	першомученик	–	–	–	–
13.	святитель	+ / 2	–	+ / 2	–
14.	преподобний	+ / 4	–	+ / 4	+ / 2
15.	сповідник	+ / 2	–	+ / 2	–
16.	безсрібник	+ / 1	–	+ / 1	+ / 1
17.	юродивий	+ / 2	–	+ / 2	+ / 2
18.	благовірний	+ / 1	–	+ / 1	+ / 1
19.	блаженний	+ / 1	–	+ / 1	+ / 1
20.	святий	+ / 5	+	+ / 4	+ / 2

* + наявність явища у досліджуваному тексті СУМ.

– відсутність явища у досліджуваному тексті СУМ.

Цифрою позначено кількість значень.

З-поміж чотирнадцятьох детермінологізованих чинів святості дев'ять десакралізувалися повністю: ангел, праведний, пророк, мученик, великомученик, безсрібник, юродивий, благовірний, блаженний (64 %), три – частково: апостол, преподобний, святий (21 %), а два –

святитель і сповідник (15 %) – продовжують функціонувати у сфері церковно-релігійного стилю, зберігаючи своє сакральне значення (але не як терміни). Однією з причин такої ситуації можна назвати належність назв чинів святості до церковно-релігійного стилю, який на момент укладання СУМу був під ідеологічною забороною радянської системи. Запропонований аналіз можна продовжити, залучивши як інші словники, так і твори художнього, інформаційного й інших стилів, зокрема сучасності, що не були використані при укладанні СУМа. Узагальнені результати дослідження подано в таблиці.

Література

1. Балог В. Галузева лексика в Словнику української мови в 11-ти томах через призму часу // Система і структура східнослов'янських мов: зб. наук. праць. / Відп. ред. В. І. Гончаров. – К., 2002. – С. 128–132.
2. Сроменко С. Кодифікація норми // Українська мова: енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – вид. 2-ге, випр. і доповн. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 260.
3. Живов В. Святость: краткий словарь агиографических терминов. – М.: Гнозис, 1994. – 110 с.
4. Иванов М. С. Ангел // Православная энциклопедия / Под. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. – М.: Церковно-научный центр „Православная энциклопедия», 2001. – Т. 2: Алексей, человек Божий – Анфим Анхильский. – С. 289.
5. Православний церковний календар. 2009. – К.: Українська Православна Церква. Київська Митрополія, 2008. – 195 с.
6. Самойлова І. А. Термінологічна лексика в загальномовних словниках // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 381–385.
7. Сологуб Н. Словники 20-их рр. і сучасна українська термінологія // Українська термінологія і сучасність: матеріали II Всеукр. наук. конф. / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2005. – К., 1997. – С. 3–9.
8. Струганець Л. Детермінологізація лексики сучасної української літературної мови // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць / За ред. проф. Лисиченко Л. А. – Харків : ХДПУ, 2000. – Вип. 5. – С. 95–104.
9. Тодор О. Детермінологізація // Українська мова: енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – вид. 2-ге, випр. і доповн. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 139–149.
10. Христианство: энциклопедический словарь: в 3 т. / Ред. кол.: С. С. Аверинцев (гл. ред.) и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995.

Джерела

СУМ Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980